

Kifayət İMAMQULIYEVA*

**SİNTAKTİK QOVUŞMALAR VƏ ONLARIN FORMALAŞMASINDA
FONETİK AMİLLƏRİN ROLU
XÜLASƏ**

Nitq prosesində sürətli tələffüz, ağız aparatının rahatlığa doğru tənzimlənməsi, dildə qənaətə meyillilik kimi hallar bəzən sintaktik vahidlərin deformasiyasına – forma, quruluş, bəzən də məna cəhətdən dəyişməsinə gətirib çıxarır. Belə ki, iki və daha artıq sözdən ibarət birləşmə yaxud cümlə səs, heca və ya söz düşümü nəticəsində bir vurğu altında tələffüz olunur. Bu, ümumiyyətlə, nitqin təbii halıdır və müxtəlif dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində, xüsusən dialekt və şivələrində də müşahidə edilir: çilosən ‘çilovsüzən’, be:cə / bə:jə / bəy:jə / biyjə / biyjə ‘bu gecə’, óyza ‘o üzə, o tərəfə’, gála ‘gəl al’, gəkgəma ‘gətir gəl mənə ver’, gökgəma ‘götür gəl mənə ver’, má ‘mənə ver’, böyün / bö:n / bü:n ‘bu gün’, ə:n / a:n ‘o yan’, bə:n / ba:n ‘bu yan’ və s.

Azərbaycan dilinin bütün dialekt və şivələrində bu və ya digər dərəcədə müşahidə olunan sintaktik qovuşmalar leksik mənası, fonetik tərkibi, qrammatik quruluşu, cümlədəki funksiyası baxımından maraq doğurur. Söz birləşməsi → mürəkkəb söz → sadə söz, cümlə → mürəkkəb söz → sadə söz, tərkibi söz → sadə söz və s. istiqamətində formalaşan sintaktik qovuşmaların etimoloji təhlilinin aparılmasında, yaranma yollarının və xarakterik əlamətlərinin müəyyənləşdirilməsində ədəbi dil və dialekt qarşılaşdırması daha məqsədəuyğundur: a) ədəbi dildə tamlığını qorusa da, səciyyəvi dialekt əlaməti kimi qeydə alınan sintaktik qovuşmalar; b) ədəbi dil faktı olub, dialekt materialı əsasında təhlil olunan sintaktik qovuşmalar; c) dialekt faktı olub, digər dialektlər və türk dilləri vasitəsilə təhlil oluna bilən sintaktik qovuşmalar; ç) ədəbi dil və dialekt faktı olub, yazılı abidələr vasitəsilə təhlil oluna bilən sintaktik qovuşmalar.

Açar sözlər: *sintaktik qovuşmalar, dialekt, fonosemantik dəyişmə, səs düşümü, səs uzanması.*

Nitq prosesində sürətli tələffüz, ağız aparatının rahatlığa doğru tənzimlənməsi, dildə qənaətə meyillilik kimi hallar bəzən sintaktik vahidlərin deformasiyasına – forma, quruluş, bəzən də məna cəhətdən dəyişməsinə gətirib çıxarır. Belə ki, iki və daha artıq sözdən ibarət birləşmə yaxud cümlə səs, heca və ya söz düşümü nəticəsində bir vurğu altında tələffüz olunur. Bu, ümumiyyətlə, nitqin təbii halıdır və müxtəlif dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində, xüsusən onun dialekt və şivələrində də müşahidə edilir: çilofsən/ çilosən/ çilo:süzən ‘çilovsüzən, aşsüzən’,

---

* AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Azərbaycan dialektologiyası şöbəsinin müdiri, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. Email: k.imamquliyeva@mail.ru

bəycə/ bə:jə / bəyjə / biyjə 'bu gecə', óyza 'o üzə, o tərəfə', gála 'gəl al', gəkgəma 'gətir gəl mənə ver', gəkgəma 'götür gəl mənə ver', má 'mənə ver', böyün / bö:n / bü:n 'bu gün', ə:n / a:n 'o yan', bə:n / ba:n 'bu yan', ók'qədə / óxərtə 'o qədar' və s.

Göründüyü kimi, bu nümunələr formal cəhətdən tərkib hissələrini gizlətsə də, müasir dil baxımından açıqlana bilər. Yəni dialektoloji nitqdə bir söz kimi səslənən bu ifadələr, əsasən, cümlə, söz birləşməsi və ya tərkibi sözlər əsasında formalaşan və fonetik dəyişikliyə məruz qalan qrammatik vahidlərdir. Dilin, o cümlədən dialektlərin inkişafı prosesində deformasiyaya uğramış belə qrammatik vahidlərin **sintaktik qovuşmalar** adlanması daha müvafiqdir.

Qeyd etməliyik ki, istər ədəbi dildə, istərsə də dialektə qovuşuq səslər (d+j=c, t+ş=ç,..) olduğu kimi, qovuşuq sözlər də vardır: gicitkən/ gicirk'an/ gügürtgan , böyürtkən/ buğurtk'an/ büdürk'an/ bügürk'an/ ququrk'an/ ququrqan, hörümçək/ hörümirçəx', Ağasən, Xocasən, topaldıqaç, gizlənqaç/ gizləmpaç/ gizdilimparç, nüş/ nüş/ nəşə, unö:rə/ önö:rə, toyluyə:dəndə, qilyəzdi, öyə:lif və s. Sürət, rahatlıq və qənaətə meyillilik, mürəkkəbdən sadəyə doğru deformasiya bu ifadələri formalaşdıran ortaqlar əlamətlərdir.

Azərbaycan dilinin bütün dialekt və şivələrində bu və ya digər dərəcədə müşahidə olunan sintaktik qovuşmalar leksik mənası, fonetik tərkibi, qrammatik quruluşu, cümlədəki funksiyası baxımından maraqlıdır. Söz birləşməsi → mürəkkəb söz → sadə söz, cümlə → mürəkkəb söz → sadə söz, tərkibi söz → sadə söz və s. istiqamətində formalaşan sintaktik qovuşmaların etimoloji təhlilinin aparılmasında, yaranma yollarının və xarakterik əlamətlərinin müəyyənləşdirilməsində ədəbi dil və dialekt qarşılaşdırması daha məqsədəuyğundur. Sintaktik vahidlərin qovuşma səbəblərini açıqlamaq, fonetik-etimoloji şərhini vermək üçün belə bir qruplaşmanın aparılması önəmlidir:

1) ədəbi dildə tamlığını qorusa da, səciyyəvi dialekt əlaməti kimi qeydə alınan sintaktik qovuşmalar;

2) ədəbi dil faktı olub, dialekt materialı əsasında təhlil olunan sintaktik qovuşmalar;

3) dialekt faktı olub, digər dialektlər və türk dilləri vasitəsilə təhlil oluna bilən sintaktik qovuşmalar;

4) ədəbi dil və dialekt faktı olub, yazılı abidələr vasitəsilə təhlil oluna bilən sintaktik qovuşmalar.

Demək olar ki, ədəbi dildə tamlığını qoruyan, lakin səciyyəvi dialekt əlaməti kimi qeydə alınan sintaktik qovuşmalar diqqəti daha çox cəlb edir. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələrini bu cəhətdən daha çox səciyyəvləndirən əlamətlərdən biri qovuşuq g (qy) samitinin intervokal mövqedə kipləşmə xüsusiyyətini (dilarxası kipləşən-partlayan q) itirməsi, novluluq əlamətini (dilortası novlu y) saxlamasıdır: böyün/ böyünnərim (Ağbaba, Culfa, Naxçıvan) 'bu gün', bəri yətirin, hara yedirsən, basdı yəldi [Bayramov:2020, s.47], bəycə (Ağbaba)/ beyjə (Çənbərək, Karvansaray) 'bu gecə' və s. Y samitinin düşməsi nəticəsində də yanaşı qalan iki sait bir məxrəcdə uzun tələffüz olunur: öyə:ldim 'evə gəldim',

harye:dirşəŋ ‘haraya gedirsən’, burye:dirəm ‘buraya gedirəm’, bö:n/ bü:n (bu gün), be:jə (Ağstafa, Borçalı, Gədəbəy, Qazax) və s. Bəzi araşdırmalarda bu fonetik hadisəyə g samitinin düşməsi kimi yanaşılsa da [Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri:1967, s.45], qərb bölgəsinin müxtəlif şivələri ilə aparılan müqayisələr g → y novlaşması olmadan səs düşümü hadisəsinin baş vermədiyini, yaxud uzanmanın olmadığını sübut edir. Elə uzanmanın özündə də y samitinin müəyyən əlaməti qalır. Bu tipli fonetik dəyişmələrdə iki sait həcmində baş verən uzanmadakı heca vurğusu fonosemantik, eləcə də qrammatik-semantik dəyişmələrin müəyyənləşdirilməsində ən həssas məqama çevrilir. Uzanma baş versə də, birinci və ya ikinci saitin vurğulu olması önəmlidir. Çünki bu, sintaktik qovuşmaya qədər yanaşı işlənmiş hər bir sözün öz vurğusudur. Bir nümunəyə diqqət yetirək: – A:z ‘ay qız’, Sə:rə ‘Səriyyə’, burda nə:zirşəŋ ‘nə gəzirsən / nə axtarırsan?’ (Füzuli) cümləsində a:z, nə:zirşəŋ ifadələri sintaktik qovuşmadır. Bu qovuşmalar fonetik dəyişmələr əsasında formalaşmışdır: ay qız = ağız = ayız = aız = a:z, nə gəzirsən = nəyəzirsən = nə:zirşəŋ. Ədəbi dil ilə müqayisədə mətndəki qrammatik-semantik funksiyasından asılı olaraq, “nə:zirşəŋ” qovuşması iki xüsusiyyətə malikdir:

a) “burda nə:zirşəŋ” ifadəsində nə: hissəsinin aktivləşməsi, sait uzanmasında rolunu alan birinci ə səsinin vurğu ilə deyilməsi (ə:→ə+ə) fikri obyektin öyrənilməsinə yönəldir, “nə gəzirsən? / nə axtarırsan?” anlamında qrammatik cəhətdən qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlıq + xəbər funksiyası daşıyır;

b) “burda nə:zirşəŋ?” ifadəsində burda sözünün aktivləşməsi, sait uzanmasında rolunu alan birinci ə səsinin vurğu ilə deyilməsi (ə:→ə+ə) fikri səbəb-məqsədin açıqlanmasına yönəldir, “burda nə gəzirsən? / burda nə işin var? / niyə buradasan?” anlamında qrammatik cəhətdən səbəb-məqsəd zərfliyi + xəbər funksiyası daşıyır.

Qarabağ və Zəngəzur bölgəsində çox istifadə olunan sözlərdən biri qilyazdı/ qilyəzdi ifadəsidir. “Az qaldı dəysin, az qaldı toxunsun, arasında çox az məsafə qaldı” anlamında işlənən bu sintaktik qovuşmanın formalaşması fonosemantik amillərlə bağlıdır. İlk baxışda “qıl” ismi və “yazmaq” feilindən yaranmış mürəkkəb söz kimi anlaşılan bu ifadə əslində “qıl+gəzdi” cümlə modelli sintaktik qovuşmadır. Belə ki, sonor səslə (l) sait (ə) arasındakı g samitinin novlaşması (y) gəzdi=yəzdi variantını formalaşdırmış, “arasında qıl gəzəcəkdir qədər məsafə qaldı” anlamını yaratmışdır. Dialektal dilortası æ səsi a←æ→ə səs keçidi ilə gəzdi¹/ gəzdi/ yəzdi¹/ yazdı/ yəzdi variantlarının yaranmasına səbəb olmuşdur.

Dialekt və şivələrdə o, bu işarə əvəzlilikləri ilə işlənən yan, yana, üz, üzə, qal/ğal, qala/ğala ‘tərəf/ tərəfə, yan/yana’, yankı/ yənki/ yinki sözləri fonetik dəyişmələr nəticəsində sintaktik qovuşmalar yaradır: o:an, b:an; a:n, b:a:n; ə:n, b:ə:n ‘o yan, bu yan’; o:ana, b:ana (Ağbaba, Şörəyel); a:na, b:a:na; a:yna, b:ayna; ə:nə, b:ənə; ə:ynə, b:ə:ynə (Qarabağ, Zəngəzur) ‘o yana, bu yana’; ö:yız, bi:yız ‘o üz, bu üz’, ö:yza, b:üyza/biyza; ö:yuza, b:üyuza/ bi:yıza (Naxçıvan) (o üzə), o:qal/ uqal, b:uqal (Quba)/ bi:qal; o:ğal, b:üğal/bi:ğal; o:qala, b:uqala; o:ğala, b:üğala (İrəvan, Şərur), a:ŋarı/ a:ŋrı/ a:rı (Daşkəsən, Gədəbəy), ə:yinki, b:ə:yinki (Ağbaba); o:nək, b:ünək (Ağdam) və s.

Azərbaycan dilinin Quba dialektində “yan”, “tərəf” mənasını ifadə edən qal sözü qeydə alınmışdır: - Beşir üregni sakit eləmağçun hələ u qal, bu qal gidətdi [Rüstəmov:1961, s. 234] . O/bu + qal/ğal + a morfevləri əsasında formalaşmış sözlər İrəvan və Şərur şivələrində müşahidə olunur. Oğala, buğala sözünü Ağbaba rayonunun Təpəköy kənd şivəsində qeydə alan (- Arı kötüxlərini buğala qoy kin, sel gələcəx) A.Bayramov yazır: “Bu sözü 1920-ci illərdə İrəvandan qaçqın kimi Ağbabaya gələnlər işlədədilər” [Bayramov :2020, s.324].

Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələrini səciyyələndirən əlamətlərdən biri də “o tərəfə, o yana” mənasını bildirən anarı/ anarı/ anrı/anrı/ ā:rı variantlarının işlənməsidir. Bu sözün əks qütbü “bəri/ bə:ri” sözüdür. Hər iki söz kök və şəkilçi morfevlərə parçalanarsa, an/an+arı, b+əri hissələri aydın görünər. Bu halda eyni xüsusiyyətli digər əks cütlüklər də yada düşür: içəri – dışarı, irəli/iləri – geri, yuxarı/uxarı – aşağı və s. Qrammatik cəhətdən daşlaşmış morfevlərə çevrilərək zərf funksiyası daşıyan bu sözlərin fonosemantik əsasını hərəkət+ad morfevləri təşkil edir: iç+ər+i, dış+ar+ı; irəli/il+ər+i, geri/ge+ər+i; yux/ux+ar+ı, aşağı/ağ/ar+ı.

Zaman keçdikcə sözlər öz dominantlığını hiss etdirməklə yeni mənalara da istiqamətlənir. Məsələn, anrı-bəri sözünün “bəzi şeylər, şey-şüy” mənasına diqqət edək: - Şəhərə getmişdim, uşaqlara bir əz anrı-bəri aldım [Bayramov: 2020, s.297].

Sintaktik qovuşmalar tərkib etibarilə söz birləşməsi və ya cümlə əsaslı olur. Bildir/ bildirərim ‘bir ildir’, gəkgəma ‘gətir gəl mənə ver’, gala ‘gəl al’, gökgəma ‘götür gəl mənə ver’, buyə:l ‘buraya gəl’, əmələ:lır ‘əmələ gəlir’ və s. sintaktik qovuşmaları cümlə əsasında formalaşmışdır. İnişil/ nişil/ inişilləri/ inişillərim ‘bundan iki il öncə, iki il öncə’, tainişil/ taynişil/ tanişil/ taynişillərim ‘daha iki il öncə - üç il öncə’, bursuyun/ bürsüyün ‘birisi gün; sabah yox, o biri gün’, tabürsüyün ‘daha birisi gün; sabah yox, biri gün yox, daha o biri gün’, biyjə ‘bu gecə’ və s. söz birləşməsi əsasında formalaşmışdır. Bildirəri/ bildirərim, inişilləri/ inişillərim kimi sözlərdəki -ləri/-rəri/-lərim/-rərim morfevləri heç bir qrammatik əsası olmayan əlavə artımdır. Bunu digər sözlərdə də müşahidə etmək olur: gecələri/ gecələrim, gündüzdəri/ gündüzdərim, səhərrəri/səhərrərim və s. Zaman anlayışlı sözlərdə özünü göstərən bu xüsusiyyət dialekt əlaməti olaraq qeydə alınır. Qoşmalar da aid olduğu sözlər və ya yaratdığı tərkiblərlə birlikdə qovuşma yolu keçir: nəşə/ nış/ nüş/ nüşün / nışün ‘nə üçün’, onö:rə/unö:rə ‘ona görə’ və s. Sintaktik qovuşmaların yaranma tarixi çox qədimdir. Bu sözlərin yalnız bir qismi etimoloji təhlillər, səslərin keçid xüsusiyyətləri, fonosemantik dəyişmələr əsasında müəyyənləşdirilə bilər. Sintaktik qovuşmaların araşdırılması dillərarası homogen əlamətlərin də üzə çıxarılması baxımından əhəmiyyətlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti. Bakı: Elm, 2009. 448 səh.

2. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1967. 283səh.
3. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1962. 327 səh.
4. Barmanbay A., Sadıqlı V. Gürcüstandan Azərbaycana ağız sözlüğü. Ankara: Dün Bugün Yarın Yayınları, 2024. 439 səh.
5. Bayramov A.Ə., Bayramova A.A. Azərbaycan dilinin Ağbaba şivəsi. Bakı, 2020, 628 səh.
6. Kərimov Ş.M. Azərbaycan dilinin Çənberək və Karvansaray şivələri. Bakı: Nurlan, 2004. 362 səh.
7. Rüstəmov R.Ə. Quba dialekti. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1961. 283 səh.

SYNTACTICAL FUSIONS AND THE ROLE OF PHONETIC FACTORS IN THEIR FORMATION SUMMARY

In the speech process, cases such as fast pronunciation, adjustment of the oral apparatus towards comfort, tendency to save in language sometimes lead to deformation of syntactic units – change in form, structure, and sometimes meaning. Thus, a combination or sentence consisting of two or more words is pronounced under an accent as a result of a sound, syllable or word drop. This is generally a natural state of speech and is observed in the Azerbaijani language, especially in its dialects and subdialects, as in other languages: çilosən ‘colander’, be:cə / bə:jə / bəyjə / biyjə / biyjə ‘tonight’, óyza ‘to that side’, gála ‘come buy’, gəkgəma ‘come give me’, gökgəma ‘take it and give it to me’, má ‘give me’, böyün / bö:n / bü:n ‘today’, ə:n / a:n ‘that side’, bə:n / ba:n ‘this side’ etc.

The syntactical fusions observed to one degree or another in all dialects and subdialects of the Azerbaijani language are of interest in terms of lexical meaning, phonetic composition, grammatical structure, and function in the sentence. It is more appropriate to compare literary language and dialect in the etymological analysis of syntactic combinations formed in the direction of word combination → complex word → simple word, sentence → complex word → simple word, composition word → simple word etc., and in determining the ways of formation and characteristic features: a) syntactical fusions recorded as a characteristic dialect sign, although they preserve their completeness in the literary language; b) syntactical fusions, which are literary language facts and are analyzed on the basis of dialect material; c) syntactical fusions that are a dialect fact and can be analyzed through other dialects and Turkish languages; d) syntactical fusions that are a fact of literary language and dialect and can be analyzed through written monuments.

Key word: *syntactical fusions, dialect, phonosemantic change, vote, voice lengthening*

**СИНТАКСИЧЕСКИЕ ФУЗИИ И РОЛЬ
ФОНЕТИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ В ИХ ФОРМИРОВАНИИ
РЕЗЮМЕ**

В речевом процессе такие случаи, как быстрое произношение, приспособление ротового аппарата к комфорту, склонность к экономии в языке иногда приводят к деформации синтаксических единиц - изменению формы, структуры, а иногда и значения. Таким образом, сочетание или предложение, состоящее из двух и более слов, произносится с ударением в результате выпадения звука, слога или слова. Это вообще естественное состояние речи и наблюдается в азербайджанском языке, особенно в его диалектах и диалектах, как и в других языках: çilosən ' дуршлаг ', be:cə / bə:jə / bəujə / b̄ujə / b̄ujə ' сегодня вечером ', óyza ' в ту сторону ', gála ' прийти купить ', gəkgəta ' иди дай мне ', gəkgəta ' возьми это и отдай мне ', má ' дай мне ', b̄öyün / b̄ö:n / b̄ü:n ' сегодня ', ə:n / a:n ' эта сторона ', bə:n / ba:n ' эта сторона ' и.д.

Синтаксические фузии, наблюдаемые в той или иной степени во всех диалектах и диалектах азербайджанского языка, представляют интерес с точки зрения лексического значения, фонетического состава, грамматического строя, функции в предложении. Сравнение литературного языка и диалекта целесообразнее при этимологическом анализе синтаксических сочетаний, образованных по направлению словосочетание → сложное слово → простое слово, предложение → сложное слово → простое слово, слово-состав → простое слово и.д., а также при определении способов формирования и характерные особенности: а) синтаксические фузии зафиксированы как характерный диалектный знак, хотя и сохраняют свою полноту в литературном языке; б) синтаксические фузии, являющиеся фактами литературного языка и анализируемые на диалектном материале; в) синтаксические фузии, которые являются диалектным фактом и могут быть проанализированы через другие диалекты и турецкие языки; г) синтаксические фузии, являющиеся фактом литературного языка и диалекта и поддающиеся анализу посредством письменных памятников.

Ключевые слова: синтаксические фузии, диалект, фоносемантическое изменение, голосование, удлинение голоса